

maarten luther, reformatoren van de kerk

ds Tj. Boersma

1. Inleiding

Dit jaar zal het (om precies te zijn op 10 november) 500 jaar geleden zijn dat Maarten Luther in Eisleben geboren werd. Wanneer wij Luther eren als reformator van de kerk, bevinden wij ons in het voetspoor van Calvijn. Deze heeft zich heel lovend uitgelaten over Luther en hield hem voor een man Gods, voor de 'eerste' die door zijn prediking en geloofsgetuigenis het 'morgenlicht' deed aanbreken na een diepe, donkere nacht. En in een brief aan Luther van januari 1545 (een brief die Luther helaas nooit bereikt heeft) noemt Calvijn hem 'voortreffelijke herder van de christelijke kerk, mijn hoogvereerde vader'.

Calvijn heeft zich nauw bij Luther aangesloten en vooral de eerste druk van zijn *Institutie* legt daarvan getuigenis af. Maar waar het nodig was heeft Calvijn correcties aangebracht op Luther, wat vooral later bleek. Hierin toonde hij zich een zelfstandig leerling. Maar het grote respect voor Luther is gebleven, zoals blijkt uit de brief die Calvijn aan Luther schreef ruim een jaar vóór diens dood.

We kunnen in deze schets niet breed ingaan op het levenswerk van Luther, maar we willen in het kort de saillante punten aangeven. Daarin komt ter sprake de strijd van Luther tegen Rome, vervolgens zijn conflict met de doperse geestesstroming van zijn tijd en zijn confrontatie met het Humanisme. We geven afzonderlijke aandacht aan Luthers opstelling tegenover de overheid, zijn visie op de Heilige Schrift, de reformatie van de eredienst en Luthers confrontatie met Zwingli over het avondmaal.

2. Conflict met Rome

2.1. De ontdekking van het Evangelie

De reformatie van de 16e eeuw is begonnen aan een Universiteit. Met de studie van de bijbel door doctor Martin Luther, doctor der Heilige Schrift. Zo noemde hij zich graag, dat was zijn ambt. En zo werd Luther reformator van de kerk. Hij gaf in Wittenberg colleges over de Psalmen, later ook over de brieven aan de Romeinen en de Galatiërs en over de brief aan de Hebreëën. De keuze van deze bijbelboeken maakt duidelijk dat Luther van meetaan was geïnteresseerd in de vraag naar het rechtvaardig zijn van de mens voor God.

Het ging om het begrip 'gerechtigheid Gods', vooral in de Psalmen. In de scholastieke theologie werd daarvoor verstaan die eigenschap van God, volgens welke Hij aan een ieder geeft wat hem toekomt. Dat betekent dat God in zijn gerechtigheid niet anders kan doen dan de zondaar straffen in zijn toorn. Maar Luther komt daarmee niet klaar bij de exegese van plaatsen als Psalm 31 : 2 en Psalm 71 : 2. Wat betekent: "Red mij en bevrijd mij door uw gerechtigheid"?

Luther haalt Rom. 1 : 17 erbij: "Want gerechtigheid Gods wordt daarin (d.w.z. in het Evangelie, Tj.B.) geopenbaard uit geloof tot geloof, gelijk geschreven staat: de rechtvaardige zal uit geloof leven". Dan ziet hij het ineens: met 'gerechtigheid Gods' bedoelt Paulus niet de straffende, maar de schenkende gerechtigheid. Het is niet de gerechtigheid die God van de mens eist, maar die Hij geeft. Het is de vrijspreekende gerechtigheid, die de mens in

het geloof ontvangt. Als Luther een jaar vóór zijn dood op deze ontdekking terugziet, schrijft hij: "Het was mij, of ik geheel herboren was en door open poorten binnen gegaan in het paradijs zelf. Heel de Schrift toonde me ogenblikkelijk een ander gezicht."

Deze ontdekking in de torencl van het klooster te Wittenberg werd het geboorteuur van de reformatie. Hier zijn al de grondlijnen zichtbaar van de theologie die Luther later zou ontwikkelen. Het centrale thema daarvan kan worden aangeduid met de volgende drie begrippen: *sola fide* (door het geloof alleen), *sola gratia* (door genade alleen) en *sola scriptura* (de Schrift alleen). Deze drie vormen een onderlinge eenheid en zijn op elkaar betrokken. Het gaat Luther om het gezag van de Schrift, dat elk ander gezag in de kerk moet relativiseren. Maar dat gezag functioneert niet los van het geloof in het Woord. Het geloof is existentiëel betrokken op wat God in zijn Woord belooft. "Geloof ge, dan hebt ge", zegt Luther.

2.2. De ware schat van de kerk

Het conflict met Rome ontbrandt rondom de aflaathandel. Dichtbij de grens van het Saksisch gebied, in de buurt van Wittenberg, oefende Tetzl zijn bedrijf uit. Bekend is zijn uitspraak: "Zodra het geld in 't kistje klinkt, het zieltje in de hemel springt". Met deze aflaathandel was de genade geautomatiseerd en met ware boetedoening had dit niets meer te maken. De Wittenbergers trokken in grote getale de grens over om 'zoveel genade voor een koopje te halen'.

Luther krijgt in de biechtstoel te maken met mensen zonder boetvaardigheid en berouw, die hem triomfantelijk een aflaatbrief van Tetzl laten zien. Zij hadden de straf al afgekocht.

Luther denkt nog niet direct aan een openlijk protest, maar vat het plan op om in de universitaire sfeer een dispuut te houden over de aflaat. Op 31 oktober 1517 slaat hij zijn 95 stellingen aan de deur van de Slotkerk in Wittenberg. Uit deze stellingen wordt duidelijk wat Luther zeggen wil: ware boetedoening kan

Flugschrift over de aflaat

niet met geld worden afgekocht. De eerste stelling luidt: "Toen onze Heer en meester Jezus Christus zei: 'Doet boete' enz. wilde Hij, dat het hele leven van de gelovigen één boetedoening zou zijn." Luther vecht de aflaatpraktijk aan vanuit het hart van het Evangelie dat hij opnieuw ontdekt heeft. En zo komt hij tot zijn beroemde 62e stelling: "De ware schat van de kerk is het allerheiligst Evangelie van de heerlijkheid en de genade van God." Luther zag hoe die genade ontluisd werd door de aflaathandel, hoe het Evangelie verduisterd werd.

Daar ging het Luther om. Zó is de reformatie van de 16e eeuw begonnen: als een prediking van het Evangelie van Gods genade.

2.3. Het Woord beslist

Aanvankelijk dacht Luther nog niet aan een breuk met Rome. Maar spoedig zal blijken dat daaraan niet meer te ontkomen valt. Want Luther betreft dat ene bastion: de Heilige Schrift. Dat blijkt al bij het verhoor door de pauselijke gezant, kardinaal Cajetanus. Dat verhoor heeft zijn ogen geopend voor het enige en volstreckte gezag van het Woord Gods

in de kerk. Wanneer de paus en zijn kardinalen niet naar de Schrift luisteren, hebben zij niet het recht van Luther te eisen dat hij zijn stellingen zal herroepen.

Luthers kijk op Rome wordt dan steeds scherper. Terwijl hij in mei van het jaar 1518 nog aan de paus schrijft: "Ik wil in uw stem die van Christus erkennen", spreekt hij - het is dan na het verhoor door Cajetan - in december van datzelfde jaar het vermoeden uit dat bij de curie in Rome de Antichrist regeert.

Deze positiekeus wordt bevestigd door wat in het jaar 1519 in Leipzig gebeurt: het dispuut met Johannes Eck, hoogleraar te Ingolstadt. Het was de opzet van Eck om Luther in de richting van Johannes Hus te drijven, die door het concilie van Constanz (1414-1415) was veroordeeld. Als Luther de Acta van Constanz bestudeert, schaaft hij zich inderdaad aan de zijde van Johannes Hus en verklaart dat het concilie van Constanz gewaald heeft. De opzet van Eck was gelukt, maar dit dispuut heeft tevens de kern van de reformatie aan het licht gebracht. Het gaat om de alleenheerschappij van het Woord Gods. Ook uitspraken van concilies zijn daaraan onderworpen.

Het Woord beslist! Dit werd ook de belijdenis van de kerk van de reformatie, zie art. 7 N.G.B.

2.4. Reformatie door het Evangelie

Luther heeft in het conflict met Rome zijn positiekeus duidelijk bepaald: alleen het Woord van God heeft volstrekt gezag. Vanuit dit bastion gaat hij tot de aanval over in drie geschriften die in de loop van 1520 verschijnen. Uit deze geschriften zien we de betekenis van de reformatie.

Het eerste geschrift heet: *Aan de christelijke adel der Duitse natie, over de verbetering van de christelijke samenleving*. Luther heeft scherp gezien hoe de Duitse natie door de tirannie van de paus wegzinkt in geestelijke ellende. Vanuit het nieuw ontdekte Evangelie wijst hij wegen tot verbetering van de christelijke samenleving. De romanisten, aldus

Titelblad: *Aan de christelijke adel*

Luther, hebben drie muren opgetrokken tot bescherming van het pausdom, maar tot verderf van de christenheid. De eerste muur is hun bewering dat het kerkelijke gezag boven het wereldlijke staat, ook in maatschappelijke vragen. De tweede muur is hun opvatting dat alleen de paus de Schrift kan uitleggen. En de derde muur is hun mening dat alleen de paus het recht heeft een concilie bijeen te roepen.

Luther gaat deze 'muren van Jericho' met zijn bazuin tot omver blazen. Hij grijpt het pauselijke gezag in het hart aan door de echt reformatiegedachte van het algemene priesterschap der gelovigen. Alle gelovigen, zegt Luther, behoren tot de geestelijke stand. Ieder, 'die uit de doop gekropen is', is priester. Luther verwacht niets meer van Rome. Hij zegt openlijk in dit vlammend getuigenis dat in Rome het geweld en de tirannie van de duivel en de antichrist is.

Het tweede geschrift, in het Latijn gesteld, draagt als titel: *Praeludium over*

de *Babylonische ballingschap van de kerk*. Hierin richt Luther een frontale aanval op het rooms-katholieke sacramentele systeem. Door de sacramenten houdt Rome het leven van de gelovigen van de wieg tot het graf in ballingschap. Luther bestrijdt de automatische, magische sacramentsopvatting van Rome. En hij stelt dat er slechts één weg tot behoud is, nl. geloof in het Evangelie. In de sacramenten wordt de belofte van God betekend en verzegeld, die door het geloof moet worden aangegrepen.

Inzake het avondmaal spitst Luther zijn kritiek toe op een drietal punten: het onthouden van de beker bij het avondmaal aan de leken, de leer van de transsubstantiatie en de opvatting dat de mis een goed werk en een offer is. Deze laatste ballingschap van de kerk noemt Luther de ergste. Hij verwijst naar de instellingswoorden van Christus: "Dit is het nieuwe verbond in mijn bloed". Het avondmaal is dus geen sacrificium (offer), maar een testamentum (testament). Daarmee wordt elke gedachte aan menselijke verdienste bij de wortel afgesneden. Wij delen in het testament dat Christus ons stervende heeft nagelaten. Het avondmaal, zegt Luther, is de belofte van Christus die wij telkens moeten 'herkauwen'.

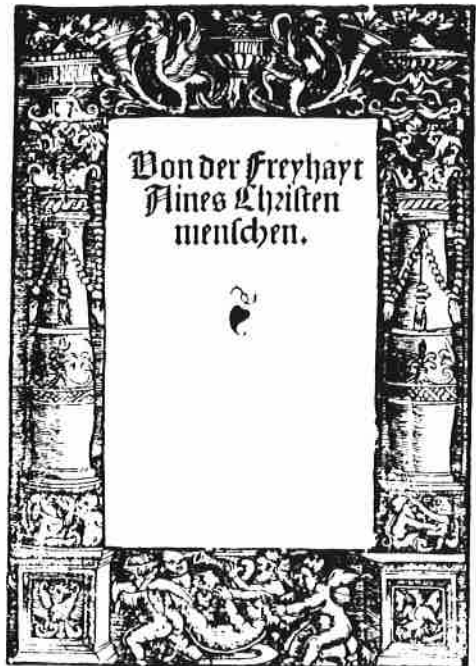
Ook bij de doop laat Luther weer zien dat het gaat om Gods belofte. Het gaat om de waarachtigheid en de trouw van God, die zijn beloften heeft gegeven. Als de roomsen zeggen dat door de doop de genade ingegoten, maar door de zonde weer uit ons uitgegoten wordt en dat men dan langs een andere weg naar de hemel moet gaan, zegt Luther: niet door boetedoening of langs welke andere weg ook kunnen we terugkeren dan alleen tot de kracht van de doop. De doop blijft geldig en altijd van kracht!

Wat Luther hier leert over de kracht en de geldigheid en de integriteit van de doop is door ons in de tijd van de vrijmaking opnieuw naar voren gehaald. Ook op dit punt is de vrijmaking in de lijn van de reformatie van de 16e eeuw. Zie ook art. 34 N.G.B.: "Deze doop immers is niet alleen van nut wanneer wij hem ont-

vangen en het water op ons is, maar gedurende ons hele leven", en het formulier voor de kinderdoop. Wat hier gezegd wordt over de doop als een zegel en een volkomen betrouwbaar getuigenis dat wij een eeuwig verbond met God hebben, gaat terug op Luther.

Het derde grote geschrift uit 1520 heet: *Over de vrijheid van de christen*. Dit is wel Luthers 'program van de reformatie' genoemd. Hierin ontwikkelt hij een christelijke ethiek die uitgaat van wat hij als de kern van het Evangelie heeft ontdekt: de rechtvaardiging door het geloof alleen. Luther baseert zich op twee stellingen: een christen is een vrij heer over alle dingen en niemands onderdaan; een christen is een dienstbare knecht van alle dingen en ieders onderdaan.

Door het geloof, zegt Luther, zijn wij vrij en heersen we over alles. Een christen hoeft niets te doen, want hij is onafhankelijk en vrij en heerst door zijn koninklijke macht over dood en leven, over zonde, kortom over alles. Maar nu komt ook het andere deel van de

Titelblad: *Over de vrijheid*

spreuk: omdat een christen tevens priester is, zal hij uit vrije liefde goede werken doen.

Luthers ethiek is geloofsethiek. Alles wat hij te zeggen heeft over de dienst der liefde in het christelijke leven vloeit voort uit het centrale thema van zijn theologie: gerechtvaardigd door het geloof alleen. De vruchten maken de boom niet goed, zegt Luther, maar een goede boom brengt goede vruchten voort.

2.5. Terwille van het Evangelie in de ban

Het komt tot een openlijke breuk met Rome, nadat paus Leo X Luther in de ban heeft gedaan met de bul *Exsurge Domine* (Sta op, Here). In antwoord daarop vindt op 10 december 1520 een gebeurtenis plaats die de officiële start van de kerkhervorming betekent: Luther verbrandt de boeken van het roomse canonieke recht en van de scholastieke theologen, en hij werpt ook de 'verdoemelijke bul van de Antichrist' in het vuur. Dit was een geloofsdaad: het canonieke recht maakte van een kerkelijke banneling niet alleen een geëxcommuniceerde, maar ook een maatschappelijke outcast.

Vol spanning ziet men uit naar wat de jonge, pas gekozen keizer van het heilige Roomse rijk der duitse natie Karel V zal doen. Zal hij Luther gevangen laten nemen en naar Rome laten sturen? Wat velen hopen en anderen vrezen gebeurt niet. Luther wordt opgeroepen om te verschijnen voor de rijksdag te Worms onder voorzitting van Karel V, die de kerkhervormer een vrijgeleide heeft beloofd. Hoewel Luther van bevriende zijde dringend wordt aangeraden niet naar Worms te gaan, besluit hij het toch te doen. Bekend is zijn woord: "Ik zal naar Worms gaan, al waren er ook zoveel duivelen als pannen op de daken!" Luthers gang naar Worms was geen braourestukje, maar een geloofsdaad.

Luther staat voor de rijksdag op 17 en 18 april 1521. In Karel V, die de rijksdag leidt, verheft zich nog eenmaal het middeleeuwse politiek-religieuze ideaal: staat en kerk als een machtige eenheid. Tegenover deze koning staat een man

Bul 15 juni 1520, waarin Luther met de ban bedreigd werd

die niets anders heeft dan het Evangelie en die daarvan getuigt. Maar het is juist dat Evangelie dat heel die politiek-religieuze wereld van Karel V zal wegvagen.

Als men Luther wil dwingen om zijn geschriften te herroepen en te wijken voor het gezag van de kerk en de concilies, is zijn antwoord dat zijn geweten door de Heilige Schrift gevangen is. Hij kan niet herroepen wat de Schrift duidelijk leert. "God help me, amen!"

Hier spreekt een man die het Evangelie opnieuw ontdekt heeft en die steeds meer tot de overtuiging is gekomen: het Woord alleen beslist. Vooral het dispuut met Eck te Leipzig in 1519 heeft Luther op het allesbeslissende punt tot klaarheid gebracht. Zo heeft Luther in Worms getuigenis gegeven vóór het Evangelie en tegen het religieuze gezag van het concilie. Keizer Karel heeft dat niet begrepen: wat zou één monnik tegen heel de kerk? Maar dit is reformatie: het licht van het Woord ging schijnen.

3. Confrontatie met de radicale stromingen

3.1. Dopers-revolutionair sentiment in Wittenberg

Het tweede grote conflict waarin Luther betrokken wordt, is dat met de radicale stromingen binnen de reformatie zelf. Terwijl Luther op de Wartburg verblijft na de rijksdag te Worms, grijpt het radicalisme in Wittenberg met mannen als Karlstadt en Zwilling zijn kans. Het ging in eerste instantie om een drietal punten: mogen priesters trouwen, mogen monniken het klooster verlaten en moet de roomse mis veranderd worden?

Luther zelf was op al deze punten niet onduidelijk geweest in zijn geschriften. Maar in Wittenberg werd tijdens Luthers afwezigheid de reformatie met dwang en geweld ingevoerd. En daartegen heeft Luther zich met alle beslistheid gekeerd. Zo maakt men van het Evangelie een nieuwe wet. Met dit radicalisme keert men in feite terug naar de roomse werkheiligheid. . .

Karlstadt preekte in Wittenberg, dat alle gelovigen de Heilige Geest hebben en dat daarom theologische geleerdheid niet nodig is. Hij propageerde ook de toelating van kinderen aan het avondmaal, want het avondmaal is voor de hele gemeente. Zwilling deed er nog een schepje bovenop. In de kloosterkerk werden de altaren gesloopt en de beelden stukgeslagen.

Het dopers-revolutionaire sentiment werd nog versterkt door de komst in Wittenberg van de radicale volkspredikers uit Zwickau, de zgn. Zwickauer profeten onder leiding van Thomas Münzer, met hun spiritualisme. De bijbel is overbodig, wie zich door de Geest laat leiden krijgt rechtstreekse openbaring van God. Deze 'profeten' veroordeelden ook de kinderdoop, bepleitten een leven in gemeenschap van goederen en verwierpen overheid en alle uiterlijke tucht.

Luther heeft het ontzaglijke gevaar van dit drijven voor de zaak van de reformatie onderkend. Hij keert zich scherp tegen het oproer in een geschrift dat hij

vanuit de Wartburg publiceert: *EEn trouwhartige vermaning aan alle christenen, zich niet in te laten met oproer en muiterij*. Het rijk van de Antichrist, bevoogt Luther, zal vernietigd worden zonder handen en alleen door het Woord. Wat heeft het enkele jaar 1521 al niet uitgewerkt, zegt hij, nu wij aldus de waarheid hebben gepredikt in woord en geschrift. "Wat kan het worden als Christus' mond nog twee jaren zo doorgaat te dorsen met zijn Geest! De duivel zou dit spel maar al te graag door een gewoon oproer verhinderen."

Als de verwarring in Wittenberg al maar groter wordt, besluit Luther met gevaar voor zijn leven naar Wittenberg terug te keren. Op 6 maart 1522 komt hij daar aan. Hij houdt dan zijn beroemde 'Invo-cavitpreken', waarin hij oproept tot liefde, zachtmoedigheid en geduld. "Men moet prediken en schrijven dat de mis, als die op deze (de oude) manier gehouden wordt, verkeerd is. Maar niemand moet er een ander met de haren bij vandaan slepen, men moet het God overlaten en alleen zijn Woord het werk laten doen", aldus Luther. En hij vat het tenslotte als volgt samen: "Prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven wil ik

Werkkamer op de Wartburg

het, maar met geweld dwingen en dringen wil ik niemand. Het geloof wil vrijwillig aanvaard en niet afgedwongen worden."

Deze prediking van Luther heeft het gedaan. Binnen enkele weken was de orde en rust in Wittenberg hersteld.

3.2. De boerenopstand

De volgende fase van Luthers confrontatie met de radicale stromingen vindt plaats tijdens de boerenopstand die in 1525 uitbreekt. De boeren, ontevreden over hun sociale positie, gingen er met de prediking van Luther over 'de vrijheid van een christenmens' vandoor. Ze kregen een leider in Thomas Münzer, die hier zijn radicaal-religieuze idealen probeerde te verwezenlijken. Luther schreef een boekje tegen Münzer en zijn aanhangers: *Tegen de hemelse profeten over de beelden en het sacrament*. Münzer was voorstander van een radicale hervorming: weg met alle beelden uit de kerk en weg met de avondmaalsleer van Luther, die volgens Münzer nog bijna helemaal rooms was.

Wat die benaming 'hemelse profeten' betreft horen we Luther zeggen; "Ze komen van de hemel en horen God zelf met hen spreken als met de engelen, deze hemelse profeten." Hier zien we dat het in het conflict tussen Luther en Münzer ten diepste vast zat op het openbaringsbegrip. Luther met zijn Schriftprincipe: sola scriptura. En Münzer met zijn Geestprincipe: God spreekt rechtstreeks door de Heilige Geest.

Münzer komt hoe langer hoe meer in revolutionair vaarwater. Hij roept de vorsten op tot geweld tegen Rome: "Gij, vorsten van Saksen, hebt een nieuwe Daniël nodig om u de openbaring uit te leggen. Hier is hij. Verbreekt de altaren, smijt de beelden om, verbrandt ze. Doet weg de afgoderij, verdelgt de goddelozen, monnikken en priesters, met het zwaard, als Elia de Baälspriesters!" Deze man met zijn radicale 'evangelische politiek' wordt de leider van de boerenopstand. De boeren trekken plunderend, rovend en brandstichtend kastelen, kloosters en dorpen langs en

laten overal een spoor van vernieling na. Luthers keus tégen de boerenopstand (vgl. zijn boekje *Tegen de moordlustige en roofzuchtige benden der boeren*) moet verklaard worden vanuit zijn keus vóór het Evangelie. Hij was er uitermate beducht voor om de zaak van het Evangelie te koppelen aan een sociaal revolutionair program. Dat is zijn gelijk in dit conflict, al is er wel wat af te dingen op de wijze waarop hij schreef.

Nog altijd gaat het om een keuze tussen die twee: reformatie of revolutie. Ook vandaag is er een dopers-revolutionair messianisme dat het Evangelie vertaalt in politieke termen en een sociaal programma. Dat betekent een principiële afscheid van de kerkhervorming van de 16e eeuw.

4. In botsing met het Humanisme

4.1. Reformatie en Humanisme

Luther en zijn medestanders wilden de universiteit van Wittenberg bevrijden uit de overheersing van de middeleeuwse scholastiek. Dat bezorgde hun aanvankelijk de sympathie van de humanisten. Voeg daarbij dat Luther de aflat-handel aanviel, zich keerde tegen de pauselijke hiërarchie en het algemene priesterschap der gelovigen leerde.

Toch zaten Humanisme en Reformatie niet op één lijn. Bij Luther zat het conflict met Rome veel dieper dan bij Erasmus, die tenslotte een zoon van de Roomse Kerk is gebleven. Erasmus had geen oog voor datgene waar het Luther ten diepste om ging: het Evangelie van Gods genade voor zondaren.

In het conflict tussen Reformatie en Humanisme gaat het om de eer van God. Bij de humanisten staat de mens centraal met zijn mogelijkheden, gaven en talenten. De reformatoren, Luther voorop, hebben gezien dat de mens radicaal en totaal verdorven is en alleen door Gods genade verlost wordt.

Het conflict tussen Erasmus en Luther breekt openlijk uit met Erasmus' publicatie in 1524, *Verhandeling over de vrije wil*. Luthers antwoord komt in 1525 in

*Erasmus van Rotterdam
(Schegbeeld van een Nederlands
Kerveel)*

zijn boek *Over de geknechte wil*. Erasmus blijkt de kern van Luthers theologie te hebben geraakt. Luther zegt het zelf en prijst dit in Erasmus. En in zijn antwoord zet hij de diepste motieven van zijn theologie uiteen.

Het gaat om de rechtvaardiging van de zondaar door het geloof alleen, uit genade alleen. Het gaat om het hart van het Evangelie, dat Luther opnieuw ontdekt heeft. Voor Erasmus blijft het Evangelie evenals voor de roomsen een nieuwe wet. Maar voor Luther is het de boodschap van vrije genade.

In het conflict met Erasmus zien we ook wat *Luthers theologie van het kruis* betekent. De mens is een zondaar en is verloren in zichzelf. Er is voor hem alleen maar uitkomst, als hij vlucht van Gods toorn naar zijn liefde, geopenbaard in het kruis van Christus.

In dit conflict wordt ook duidelijk wat Luther bedoelt met zijn spreken over de 'verborgenheid van God'. God is de

'Deus absconditus', de verborgen God. We kunnen Hem niet narekenen en we mogen niet proberen Hem zijn geheimen te ontfutselen. De humanisten willen alles beredeneren en doorzichtig maken. Maar wij kunnen het niet begrijpen hoe God enerzijds alles voorbeschikt en werkt en hoe anderzijds de mens verantwoordelijk blijft voor wat hij doet.

God is de verborgen God. Maar die God is voor ons openbaar geworden in het kruis van Golgotha. En wij moeten de sprong wagen uit onze verlorenheid naar de 'Deus revelatus', de geopenbaarde God die ons redt en die ons leven zoekt.

4.2. *Blijvende actualiteit*

In het conflict van Luther met Erasmus herleefde de strijd tussen Augustinus en Pelagius. Later komt diezelfde strijd aan de orde op de Dordtse Synode 1618/1619, waar de Gereformeerde leer van de vrije genade verdedigd wordt tegen de Remonstranten. En in de Afscheiding van 1834, waar Hendrik de Cock het tegenover de vrijzinnige theologie van die dagen opneemt voor de leer van de vrije genade.

Nog steeds is het erfgoed van de reformatie een actuele zaak tegenover het moderne humanisme, dat van erfzonde niet weten wil. Vgl. het boek van dr. H. Wiersinga, *Doem of daad*. De mens is niet zondig, zegt Wiersinga, hij handelt alleen maar zondig, maar hij is ook zelf in staat telkens weer een nieuwe vrije keus te maken. Dit humanistisch Evangelie, dat spreekt over 'het voorgangerschap van Jezus' en 'het rijk van de messiaanse mens' betekent de ontluistering, de humanisering van God en haalt de oude ketterij van Pelagius en van Erasmus weer uit de hel te voorschijn.

Doem óf daad? Voor wie het Evangelie kent is dit geen dilemma. Mét Luther spreken over een 'geknechte wil' betekent geen alibi voor een zondig leven, maar wel een eren van God die in zijn genade het leven verlost.

5. *Luthers opstelling tegenover de overheid*

5.1. *De 'twee rijken-leer'*

In 1523 komt Luthers geschrift *Over de wereldlijke overheid, in hoeverre men haar gehoorzaamheid verschuldigd is* van de pers. Hierin grenst Luther de overheid met het wereldlijk zwaard af tegen de kerk met het geestelijk zwaard. De overheid moet zich niet bemoeien met geestelijke zaken en de kerk niet met de wereldlijke zaken. Er zijn twee rijken, het rijk van God en het rijk van de wereld. Deze staan weliswaar niet principieel tegenover elkaar als het rijk van God en het rijk van de satan. Ook de overheid is door God ingesteld, zegt Luther.

Toch zit er bij Luther een eigenaardige spanning tussen het rijk van God en het natuurlijke leven, tussen kerk en staat. Hij spreekt dan over het werk van Gods linkerhand en van zijn rechterhand. Het wereldlijk zwaard is het werk van Gods linkerhand. Dat is nodig vanwege de zonde en de ongebondenheid van de mensen. Als alle mensen christenen waren, hoefde dát zwaard er niet te zijn. Maar nu is er ook het werk van Gods rechterhand. Dat is Gods 'eigenlijke' werk: Hij verkondigt het Evangelie aan de mensen en brengt daardoor heil en redding. Een christen is onderdaan van het koninkrijk Gods. En alleen terwille van de naaste onderwerpt hij zich aan wet en recht van de overheid.

5.2. *Kritische beoordeling*

De staatsleer van Luther heeft belangrijke gevolgen gehad. Kerk en staat gingen in Duitsland elk hun eigen weg. De kerk werd 'Heilsanstalt', maar het Evangelie zette het leven niet om; het kwam niet tot een eigen christelijke politiek.

Maar als we de Schrift lezen, ligt er niet een spanning tussen het rijk van God en het natuurlijke leven. Er is één rijk van Christus. Hij is het Hoofd van de kerk en tegelijk de Koning over de wereld. Hij regeert wel op twee verschillende

manieren: in de kerk met zijn Geest en Woord en in de wereld door middel van de overheden. We moeten dat laatste niet Gods 'vreemde' werk noemen, het werk van zijn linkerhand. Want beide regimenten, zowel het kerkelijke als het wereldlijke, zijn instrumenten van Gods verlossingswil.

Zo kunnen en moeten we de staat positief beoordelen en in verband brengen met het eigenlijke werk van Christus. Dezelfde Christus die in de bergrede zegt dat we niet mogen terugslaan, geeft aan de overheid het zwaard in handen om orde en vrede te handhaven. En ook het geweld staat dan in dienst van de liefde van Christus, die deze wereld wil verlossen.

Een christen zal zich niet kunnen en mogen onderwerpen aan een overheid die uit totalitaire, antichristelijke beginselen leeft (vgl. de strijd van K. Schilder tegen het nationaal-socialisme, o.a. in zijn brochure *Geen duimbreed*). Denk aan Hitler-Duitsland én de communistische staten vandaag. De kerk kan zich niet buiten de politiek houden als de politiek zich aan het Evangelie en aan de kerk vergrijpt.

5.3. *Positieve beoordeling*

Toch kunnen we van Luthers staatsleer ook wat leren. Vanuit zijn opvatting over de verhouding van kerk en staat heeft Luther zich verzet tegen de kruistocht-gedachte van Rome: de heilige oorlog tegen de Turken. Het kruis tegen de halve maan! Als er tegen de Turken gevochten moet worden, dan moet dat gebeuren onder leiding van de keizer, zegt Luther. Maar niet onder de pauselijke vlag of onder de kruisbanier optrekken tegen de Turken. Geen vermenging van het geestelijk en het wereldlijk zwaard.

In dit opzicht heeft Luther het gelijk aan zijn zijde gehad. Men mag het kruis niet misbruiken in de strijd om een aardse machtspositie. Het is goed naar deze boodschap van Luther te luisteren in een tijd van dopers activisme en revolutionair messianisme. Waarin de kerk steun verleent aan gewapend verzet, po-

litieke uitspraken doet, de bevrijding van onderdrukte volken en rassen in haar vaandel heeft geschreven. Dat is misbruik van het Evangelie.

Luther heeft hier terecht het ambt in de kerk onderscheiden van het ambt van de overheid. Hij moge in de nadere fundering van die onderscheiding zijn moeiten hebben gehad, dat neemt niet weg dat het kompas van Luther zuiver was. Het was het kompas van het Evangelie. En hierin is de reformatie van het begin af tot zegen geweest.

6. Luther visie op de Heilige Schrift

6.1. Onderscheid tussen de bijbelboeken

Voor Luther is de Heilige Schrift het Woord van God. Dat spreekt haast vanzelf als we bedenken dat voor Luther de hele strijd begonnen is om het gezag van de Schrift. Toch zijn er bij Luther ook uitspraken te vinden die daarmee in strijd lijken te zijn. Hij maakt nl. een rangonderscheid tussen de bijbelboeken. De brief aan de Hebreëen, de brieven van Jakobus en van Judas en de Openbaring aan Johannes rekent hij niet onder de 'rechte Hauptbücher'.

Het criterium dat Luther hanteert, is of in de bijbelboeken Christus en zijn aanbod van genade duidelijk naar voren komen. Luthers Schriftprincipe, tegelijk maatstaf en kenmerk van canoniciteit, is: 'was Christum treibet', wat naar Christus dringt.

Voor ons zijn zulke uitspraken moeilijk in overeenstemming te brengen met de betuiging dat de bijbel Gods Woord is. We moeten echter wel bedenken dat Luthers visie op de Schrift gedragen wordt door de grote ontdekking die hij deed: Christus, die zijn gerechtigheid voor God is. Die Heiland werd voor hem het stralende middelpunt van heel de Schrift.

6.2. Geschreven en gesproken Woord

Er zitten aan Luthers visie op de Schrift gevaarlijke kanten. Dat is ook het geval, als Luther onderscheidt tussen het geschreven en het gesproken Woord Gods

Titelblad van de volledige uitgave van Luthers bijbelvertaling 1534

en dan een 'duidelijke voorkeur aan de dag legt voor het laatste. Het gaat hem om de 'viva vox', de levende stem van het Evangelie. Het Evangelie, zegt hij, is geen boek, maar een boodschap, een nieuwsbericht, een mondelinge prediking, een levend woord.

De verkondiging staat centraal in de kerk en dat is gevolg van het feit dat het Evangelie in zijn oorspronkelijke vorm geen geschreven, maar gesproken Woord is. En dit in tegenstelling tot het Oude Testament. Dat heet 'Schrift' in eigenlijke zin. Maar het Nieuwe Testament is mondelinge prediking, uitgeroepen Woord.

Waarom is het gesproken Woord van Christus en de apostelen dan op schrift gesteld? Dat gebeurde door de nood gedrongen, zegt Luther, vanwege de opkomende ketterijen. Maar schriftelijke fixatie behoort niet tot het wezen van het Nieuwe Testament, is daarmee zelfs in strijd.

We kunnen hierin met Luther niet meegaan. Het blijkt trouwens uit het Nieuwe Testament zelf, dat de reden voor schriftelijke fixatie een andere is geweest dan Luther veronderstelde, vgl. Luc. 1 : 4; Joh. 20 : 30, 31. Het gaat wel terdege ook om het geschreven Woord Gods, waaraan onderwerping wordt geëist, zie 2 Petr. 1 : 19, 20; Op. 1 : 3; 22 : 18, 19.

6.3. Christus het middelpunt van de Schrift

We keren nog eenmaal terug naar wat Luther zegt over Christus als het stralende middelpunt van de Schrift. Want bij alle kritiek die op Luthers visie op de Schrift is uit te brengen, mogen we dit niet over het hoofd zien. Dit behoort tot het mooiste wat Luther over de Schrift gezegd heeft: heel de Schrift is op Christus alleen gericht. De waarheid van het Evangelie is in het Oude Testament al aanwezig. In de boeken van het Oude Testament zien we, hoe Christus in doeken gewikkeld en in de kribbe ligt, zegt Luther, d.w.z. hoe Hij in de Schriften

der profeten verborgen is. Alles spreekt van Christus. Was het woord van Paulus in Rom. 1 : 17, waardoor voor Luther de poort naar het paradijs was opengestaan, niet een oudtestamentisch citaat uit Habakuk?

Luther ziet in de oudtestamentische geschiedenis van het volk Israël Christus al onderweg met zijn heil. Hij is reëel aanwezig, Hij is de God die Israël uit Egypte voerde en door de Rode Zee leidde. En omgekeerd noemt Luther de Christus van het Nieuwe Testament de Here Zebaoth, bijvoorbeeld in zijn 'Vaste Burcht'.

Als Luther de canoniciteit van de bijbelboeken beoordeelt vanuit het principe 'was Christum treibet', dan vallen we hem daarin niet bij. Maar dat neemt niet weg dat wij Luther dankbaar blijven voor dit onderwijs: over Christus, het middelpunt van heel de Schrift.

7. De reformatie van de eredienst

7.1. Liturgie in de volkstaal

Door de reformatie werd de prediking

Reproductie van twee bladzijden van het lied „Een vaste burg is onze God”

van het Evangelie in ere hersteld. Ook Luther is daarmee bezig geweest: het Woord moest in het middelpunt staan. Dit accent op het Evangelie bracht mee dat volgens Luther de eredienst in de volkstaal moet worden gehouden. De blijde boodschap moet door de gemeente in haar eigen taal gehoord worden, opdat ze in geloof kan worden aanvaard. In plaats van Latijnse formules kreeg de gemeente prediking in de volkstaal.

7.2. *Het Lied in de eredienst*

Het kerklied heeft bij Luther een grote plaats ingenomen. "Ik ben van plan", schrijft hij rond de jaarwisseling van 1523/24, "naar het voorbeeld van profeten en oude kerkvaders Duitse psalmen voor het volk te maken, dat wil zeggen geestelijke liederen, opdat het Woord Gods ook door het gezang zijn weg vindt onder de mensen." Luther dichtte en componeerde zelf. In 1526 verschijnt zijn *Deutsche Messe*, waarin ook de Duitse kerkliederen zijn opgenomen. Ze hebben hun weg gevonden naar het hart van het Duitse volk en werden overal gehoord: in kerken en scholen, maar ook in huizen en werkplaatsen, op de straat en op de markt.

7.3. *Het Woord van God op de kansel*

De prediking in de volkstaal was een machtig middel voor de verbreiding van het Evangelie. Er werd in Luthers dagen geweldig veel gepreekt. Zondags maar liefst drie keer en dan ook nog elke andere dag van de week. Luther zelf heeft een behoorlijk aandeel gehad in deze preekbeurten.

Luther hield niet van lange preken. Zijn devies was: "Tritt frisch auf; mach's Maul auf; hör bald auf" (Treed ferm op; doe je mond open; maak het kort). Hij vond ook dat er eenvoudig gepreekt moest worden: "Ik preek niet voor Melanchthon, Bugenhagen of Jonas, want die weten het zelf alles wel, maar voor mijn Hansjes en Elsjes. Die heb ik op het oog." En in iedere preek stalde Luther Gods genade in Christus uit!

8. *Confrontatie met Zwingli over het avondmaal*

8.1. *Luther en Zwingli*

Het is wat ongenueanceerd om aan Zwingli de opvatting toe te schrijven dat het avondmaal alleen maar een gedachtenismaaltijd is. Zwingli leerde wel terdege dat Christus de enige spijs der ziel is en als zodanig in het avondmaal ook genoten wordt. Toch ging Zwingli daarmee een heel andere kant uit dan Luther.

Zwingli neemt zijn uitgangspunt in Joh. 6 : 63: "de Geest is het die levend maakt, het vlees doet geen nut". Daaruit leidt hij af dat het eten van Christus' lichaam en het drinken van zijn bloed niets anders en ook niets meer is dan het geloven in Christus als de Gekruisigde. Voor Luther staat het heel anders. Volgens hem is Christus lichamelijk tegenwoordig in het avondmaal. Christus geeft zichzelf te zien, te tasten en te proeven in brood en wijn. En hij beroept zich op de instellingswoorden van Christus: "Dit is mijn lichaam".

In 1529 vindt op uitnodiging van de landgraaf Philips van Hessen in Marburg een godsdienstgesprek plaats tussen Luther en Zwingli en enkele van hun volgelingen. Marburg heeft echter de christelijke eenheid tussen Luther en Zwingli niet gebracht. Daarvoor was de kloof te diep. Luther zei tegen de Zwitsers (Bucer): "Gij zijt van een andere geest als wij".

8.2. *Blijvende betekenis van Luthers avondmaalsstrijd*

Luther is in zijn avondmaalsleer blijven steken in eenzijdigheden. Te noemen is zijn opvatting over de consubstantie, die door Calvijn werd afgewezen, nl. dat Christus lichamelijk in, met en onder de tekenen van het avondmaal aanwezig zou zijn. Luthers beroep op de instellingswoorden: "Dit is mijn lichaam" gaat niet op. Hij vatte 'lichaam' en 'bloed' teveel op als substanties, terwijl Christus ze noemde als de instrumenten waarmee Hij de borgtocht zou volbren-

gen. Christus gaat de gemeenschap van het nieuwe verbond stichten door zijn lichaam te laten verbreken en zijn bloed te vergieten. En als deze Borg komt Hij in het avondmaal nog steeds weer naar ons toe.

Onjuist is ook de opvatting van Luther dat Christus naar zijn menselijke natuur overal tegenwoordig zou zijn. Zie H.C. zond. 18.

Eveneens valt af te wijzen de mening van Luther dat de ongelovigen aan het avondmaal toch het lichaam van Christus ontvangen, zij het dan slechts op sacramentele wijze. Vgl. art. 35 N.G.B.: "Voorts, hoewel het sacrament met de zaak waarvan het een teken is, verbonden is, worden beide toch niet door allen ontvangen. De goddeloze ontvangt wel het sacrament, tot zijn veroordeling, maar hij ontvangt niet de waarheid van het sacrament. . ."

Maar dit alles betekent niet dat Luthers avondmaalsstrijd voor ons van geen betekenis meer zou zijn. Integendeel! Via Calvijn (die correcties heeft aange-

bracht) klinkt in onze belijdenisgeschriften en in het avondmaalsformulier nog steeds door datgene waar het Luther ten diepste om begonnen was: de werkelijke tegenwoordigheid van Christus aan het avondmaal, die in de tekenen van brood en wijn daar zichzelf geeft. Christus spijst en laaft onze hongerige en dorstige zielen met zijn gekruisigd lichaam en vergoten bloed tot het eeuwige leven: dat is de boodschap zowel van Luther als van Calvijn.

De reformator uit Wittenberg blijft voor ons van betekenis in zijn boodschap over de integriteit van het sacrament, ook van het heilig avondmaal. Het ging Luther om de vastheid en betrouwbaarheid van het Woord van God, toen hij benadrukte dat Christus echt tegenwoordig is in het avondmaal. Om onzientwil, zegt Luther, is God op het allerdiepste afgedaald: in ons vlees, in het avondmaalsbrood, in onze mond, hart en schoot. En wie zou daarmee niet van harte willen instemmen?

Beknopte literatuurlijst

W. Aalders, *Luther en de angst van het Westen*, Den Haag 1982

W. Balke e.a., *Luther en het gereformeerd protestantisme*, 's-Gravenhage 1982

J. P. Boendermaker, *Luther, brieven uit de beslissende jaren van zijn leven*, Baarn 1982

L. Doekes, *De Confessie van Augsburg*, in: *De Reformatie*, jrg. 55, nrs. 42 t/m 45.

K. Exalto, *Het avondmaal bij Luther*, in: *Bij brood en beker*, Goudriaan 1980.

D. J. de Groot, *De Reformatie en de staatkunde*, Franeker 1955.

J. Kamphuis, *Altijd met goed accoord*, Amsterdam 1973.

J. Kamphuis, *Signalen uit de kerkgeschiedenis*, Groningen 1975.

J. Kamphuis, *Overwegingen bij de slag bij Mohács*, in: *De Reformatie*, jrg. 51, nrs 41 t/m 46.

W. J. Kooiman, *Maarten Luther*, Amsterdam 1948.

W. J. Kooiman, *Luther*, in: *Cultuurgeschiedenis van het Christendom*, derde deel, Amsterdam 1950.

W. J. Kooiman, *Luther en de bijbel*, Baarn z.j.

W. J. Kooiman, *Luther, zijn weg en werk*, Amsterdam 1954.

W. J. Kooiman, *Luther's getuigenis in de oorlog tegen de Turken*, Amsterdam z.j.

Hanns Lilje, *Portret van Luther in de lijst van zijn tijd*, bewerkt door W. J. Kooiman, Amsterdam 1967.

Bernhard Lohse, *Martin Luther, Eine Einführung in sein Leben und sein Werk*, München 1981.

Maarten Luther, *De Babylonische gevangenschap der Kerk, Brief aan paus Leo X, De vrijheid van een christen*, vertaling van C. N. Impeta, ingeleid door W. J. Kooiman, Kampen 1959.

Maarten Luther, *De grote Catechismus*, vertaald en ingeleid door P. Boendermaker, Kampen 1965.

Maarten Luther, *Stemmen uit Wittenberg*, Goudriaan 1969 e.v.j.

W. van 't Spijker, *Reformatie en geschiedenis*, Goes 1977.

H. van Veen, *Het godsdienstgesprek van Marburg*, in: *De Reformatie*, jrg. 55, nrs 2 t/m 5.

Bronvermelding: Deze zijn ontleend aan Hanns Lilje, Portret van Luther in de lijst van zijn tijd.